

ספיר: *σαπφειρος* – ספפירוס (סאפפירא¹⁷⁶).

על פי תיאורי הספפירוס בכתבי הקדמונים, מוסכם ש'ספפירוס' היא האבן המכונה כיום 'לפיס-לזולי' (Lapis Lazuli – אבן כחולה לא שקופה), שהיתה מפורסמת וחשובה מאוד בעיני המצרים.¹⁷⁷ לדוגמא, תיאופרסטוס ופליניוס¹⁷⁸ כתבו בפירוש שהספפירוס אינו שקוף ויש בו כמו עפרות זהב,¹⁷⁹ וכן עוד כמה תכונות שמתאימות רק ללפיס. ה'ספפירוס' אינה האבן המפורסמת בימינו בשם ספיר (Sapphire; קורונד כחול שקוף), שככל הנראה היה נקרא 'היקינתוס' בתקופות הקדומות.¹⁸⁰

בכמה מקומות בדברי חז"ל כתוב בפירוש שהספיר הוא 'ספירינון', כמו בפסיקתא (פיסקא ענייה סוערה) 'ספיר – ספירינון'.¹⁸¹ אבן הספיר היא כחולה, כמתואר בבבלי (חולין פט ע"א) וכעין

174. לפי לוקס (עמ' 451 – 452) גם המלכית שימש רק לעתים רחוקות כאבן חן, ורוב שימושו היה לפוך; ולכאורה בגלל זה שמו – נופך, שהוא על שם שימושו, ולא היה לו שם מיוחד כאבן חן. רק הרומאים והיוונים, שהרבו להשתמש במלכית, נתנו לו את שמו המיוחד כאבן חן בפני עצמו.

175. על פי: J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt, Chicago 1906, vol. 1, pg. 274 (note e). יש כמה אגיפטולוגים שחלקו על זה (בעיקר על פי מאמרו של לוקס עמ' 456 – 458, ראה עוד הערה 108), וכתבו ששם זה תרגומו טורקזי, שהיה יותר חשוב ונפוץ במצרים, אך מכמה מהמקורות המצריים (המצויינים במפתח של Breasted, Ancient Records of Egypt, vol. 5, pp. 143 – 144) נראה שהיה שם זה כולל את כל האבנים שהיו נחצבות בסיני, ביניהם גם המלכית ואת הכריסוקולה (ראה עוד Rapp, Archaeomineralogy, pg. 114).
176. מהעתקת הסיור-הקספלה כאן נראה שהאבן הידועה ביוונית בשם 'ספפירוס' היתה ידועה בסורית/ארמית בשם 'ספירא' (או 'ספפירא'). יש אולי מקום לראות לפי זה עוד ראיה לזיהוי תה"ש לספיר, מתרגום איוב שבמגילות ים המלח (11Q10) שתרגם ספיר בפסוק "מקום ספיר אבניה" (איוב כח ו) 'ספירא'. [בתרגום איוב שלפנינו מופיע 'שבזיא' על פי תרגום אונקלוס באבני החושן, וכן מתורגם 'ספיר' בכל תרגומי כתובים, אך בתרגום יונתן לנביאים הוא מתורגם תמיד 'אבן טבא' סתם.] בעוד שני מקומות מופיע 'ספיר' במגילות ים המלח בתוך מסמכים ארמיים (נוסח ארמי של ספר טוביה, עי' לעיל; וכן בטקסט המכונה 'חזון ירושלים החדשה', 4Q554) ומזה שלא טרחו להעתיקם לארמית נראה כי היה מובן כמות שהוא.

177. ראה קינג, אבני חן (לעיל, הערה 70), עמ' 273; קלי, בהערות על תיאופרסטוס (לעיל, הערה 70), הערה 37 עמ' 136 – 137; הארל (לעיל, הערה 118), עמ' 159.

178. תיאופרסטוס בקטע XXI, פליניוס בפרק XXXIX.
179. יתכן שתופעה זו מרומזת בפסוק (איוב כח ו) "מקום ספיר אבניה, ועפרות זהב לו", והיינו שיש כעין עפרות זהב לספיר (ולא לארץ שעליה מדובר שם). ראיה לכך יש מזה שכתוב 'לו', בעוד שלפני זה הכל בלשון נקבה: "ממנה ... ותחתיה נהפך ... מקום ספיר אבניה, ועפרות זהב לו".

בפרקי דרבי אליעזר (פרק כה) כתוב שבסדום היה אדם "...הולך ליקח לו ירק ומוצא תחתיו זהב, שנאמר ועפרת זהב לו". ומסביר הרד"ל (שם ד"ה הולך ולקח): "זה שמוצא תחת הירק, דרש ליה מדכתיב עפרות זהב לו, לשון זכר, ובכל הענין שם שמדבר על הארץ כתוב בלשון נקבה – 'מקום ספיר אבניה'. והמפרשים נראה שהיו מבארים דלשון "עפרות זהב לו" מוסב על המקום, שהוא לשון זכר, לכן לא העירו בזה. אבל עדיין אין מיושב למה הספיר ולכל שלפניו ייחסו אל הארץ, וכאן עפרות הזהב ייחסו אל המקום. לכן מפרש [פרד"א] שזה חוזר על מקרא שלפניו... עיי"ש. [והיינו שאפשר לדחות ש'לו' מוסב על המלה 'מקום' שבתחילת הפסוק, ולא על הארץ או האבנים (שלשתייהן שייך לשון נקבה), אך זה קשה בלשון הפסוק.] לפי מה שביארנו ש'עפרות זהב לו' נאמר על הספיר, אין קושיה מהשימוש בלשון זכר.

180. מאוחר יותר התחיל שם זה לשמש לגארנט אדום, ראה הערה 149.

181. וכן מדרש תנחומא (עקב) "מעולפת ספירים, שהיו של ספירינון", משנת ר"א (פרק יד) "מפני שהתכלת דומה לספיר, ומטה א-להים של ספירינון היה".

זה בירושלמי (ברכות א ב): "תכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לאבן ספיר",¹⁸² וכן במדבר רבה כתוב שהספיר "שחור דומה לכחול", היינו כחול כהה.

דברים אלו מגדילים את התמיהה על רס"ג שתרגם 'מֶהָא', היינו אבן קריסטל או אבן שקופה אחרת, נתון שלכאורה נוגד את כל המקורות האלו.¹⁸³

במונח 'ספיר' בשפות אירופיות היה כלול גם הלפיס עד לתקופות מאוחרות, כך שקשה לדעת האם המפרשים שתרגמו ספיר כלשונו ללא שינוי ('ספיר' או 'שפיר'),¹⁸⁴ התכוונו לקורונד הכחול או ללפיס.

במדרשים שונים¹⁸⁵ מובא מעשה בשם ר' פנחס¹⁸⁶ המתאר את חוזק הספיר,¹⁸⁷ שכאשר מכים עליו הוא לא נשבר. תכונה זו אמנם מתאימה לקורונד כחול, שהוא האבן השנייה בדרגת הקושי,

182. הקבלה מפתיעה למדרש זה יש (להבדיל) בדברי אפיפניוס (לעיל, הערה 49), עמ' 133 על יחס אבן הספיר לשבט דן, שכותב: "והאבן שנקראת ספירוס דומה לפורפורה" (תכלת ביוונית, ראה במאמרי 'מצות תכלת בזמננו', והיה לכם לציצית י, ירושלים (תשע"ו), עמ' 1-12), והרחיב על כך להסביר למה ניתן ספיר – אבן הדומה לפורפורה – דווקא לשבט דן.

183. ראב"ע (שמות כד י) הסביר את שיטת רס"ג: "אמר הגאון כי ספיר לבן, ראייתו לבנת הספיר", אך דחה את דבריו בהמשך: "והנכון, כי לבנת מגזרת לבנה" [וכן בפירושו הקצר: "והגאון אמר שספיר לבנה והעד לבנת הספיר. ולא אמר כלום, כי לבנת איננה מגזרת לבן, כי אם מגזרת קח לך לבנה"]. נראה כי תרגום זה של רס"ג השפיע על הרמב"ם, שכתב (הל' יסודי התורה ג א-ג): "מפני שהגלגלים טהורים וזכים כזכוכית וכספיר... ואין להם לא עין אדום ולא שחור ולא שאר עינות", וכנראה סבר שספיר הוא שקוף בלי גוון, כדברי רס"ג. בזהר, רעיא מהימנא (פנחס דף רכו ע"א) גם הסביר 'לבנת' מלשון לובן, אך הגיע למסקנה שונה: "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר, 'לבנת', לובן דספיר, דאיהו כליל בתרין גוונים, רחמי ודינא, חורר ואוכם – אוכמו דתכלת...". והיינו שיש שני גוונים בספיר עצמו, ואכן בלפיס נמצא לעתים גוון לבן (שנגרם מקריסטלים של קלציט או קוורץ בתוך האבן) מלבד נצנוצי זהב שכמעט תמיד נמצאים בו. בספר 'מינרולוגיה פוליגלוטה' (Ch. Keferstein, *Minerallogia Polyglotta*, Halle 1849) – שמות מינרלים בשפות רבות ביניהן גם יוונית ורומית, ואף מצרית וכשדית, כתוב שבין כינויי הלפיס בערבית הוא 'מהא' – Maha (אם כי הוא לא מציין את המקור לכך), ואם כן יתכן שרס"ג לא חלק בזה על תה"ש, ודבריו מתאימים עם דברי חז"ל שהתכלת דומה לספיר. אך בדיקה אצל מוחמד אבן-אחמד אל-בירוני, כתאב אל-ג'מאהיר [ספר האבנים] שנכתב בסוף המאה העשירית לסה"נ, בתקופת רס"ג, על אבני החושן, *The Book Most Comprehensive in Knowledge on Precious Stones*, (Islamabad 1989) מוכיחה שבתקופת רס"ג היתה משמעות שם 'מהא' לדבר שקוף (כגון קוורץ) בלבד. לדוגמא, אל-בירוני כותב שם שהשם 'מהא' הוא על שם צלילותו, ונגזר מ'מא' בערבית, היינו מים. [מכל מקום יתכן שבתקופות מסוימות נקרא הלפיס 'מהא' על שם דמיונו למים אגורים, וכן יש לדייק מכך שלפי אל-בירוני 'מהא' הוא 'בלור' (קריסטל) ורס"ג מונה אותן כאבנים שונות, 'בלור' תרגום שוהם ו'מהא' תרגום הספיר].

184. כמו החזקוני, רבנו בחיי, ועוד.

185. שיה"ש רבה פרשה ה על הפסוק 'מעולפת ספירים'; איכ"ר פרשה ד על 'ספיר גזרתם'; מדרש תהלים (בוכר) פרק פז; פסיקתא רבתי פיסקא לב; פסיקתא דר"כ פיסקא יח (שניהם על הפסוק 'ויסדתוך בספירים' בהפטרה 'עניה סוערה'); והפסיקתא מועתק בילקו"ש ישעיה תעח. מדרש זה הובא בתוס' על ידי רבנו תם בכמה מקומות בש"ס (שבת פח ע"ב ד"ה מה פטיש; סוכה נ ע"א ד"ה אם ברזל; קידושין ל ע"ב ד"ה אם ברזל; סנהדרין לד ע"א ד"ה מה פטיש) בשינויים מנוסח המדרשים.

186. כפי הנראה, אמורא ארץ ישראל מהדור החמישי לאמוראים. במדרש אחד (שיה"ש רבה) הוחלף שמו בטעות עם חברו – ר' יודן (שפתח את המאמר בכמה מהמקורות: "אמר ר' יודן כל גזירה שהיתה בירושלים היתה קשה כספיר, ואם תאמר שספיר רך הוא, אמר ר' פנחס מעשה באחד...").

187. במדרשים הקדומים יותר מבין אלו (מדרשי רבה ומדרש תהלים) כתוב 'ספיר', אך בפסיקתא כתוב 'ספירינון', וכן הובא המדרש בתוספות. אך גירסא זו קשה, שכן ספירינון המוכר (לפיס) בוודאי אינו דבר קשה מאוד.

אך אינה מתאימה ללפיס, שדרגת הקושי שלה נמוכה. אך כאמור, קורונד כחול בוודאי לא היה נקרא בשם 'ספפירוס' בתקופת חז"ל, ובזמנם היה ידוע לכאורה בשם 'הייקינתוס',¹⁸⁸ ואם כן אין המכוון ב'ספפירוס' או 'סנפירינון' לאבן זו.

לפי זה נראה שדעת ר' פנחס היא שהספיר אינו ה'ספפירוס', אלא האבן המוזכרת בקדמונים בשם 'אדמס', שכתב עליה פליניוס¹⁸⁹ תיאור כמעט זהה למה שכתוב שם במדרש:¹⁹⁰ "אבנים אלו נבדקים על גבי הסדן, הם הודפים חזרה את המהלומות עד כדי כך שהברזל קופץ בחזרה והסדן עצמו נחלק". השווה לדברי המדרש: "אמר רבי פנחס: מעשה באדם אחד שהלך למכור ספיר ברומי, אמר לו הלוקח על מנת לבדוקו אקחנו. נתנו על גבי הסדן, והתחיל מכה עליו בפטיש. נבקע הסדן, ונחלק הפטיש, והספיר עמד במקומו".

'אדמס' הוא שם כולל לאבנים חזקות במיוחד, שהיה כלול בו אז קורונד שקוף (אך לא כחול) ואולי אף ה'יהלום' (Diamond) של ימינו.¹⁹¹ יתכן שיש לראות במדרשים אלו מקור לשיטת רס"ג והבאים בעקבותיו, שכנראה הבינו שהספיר הוא שקוף. אך כמו שכבר כתבנו, שיטה זו נסתרת מהתלמודים וממדרשים רבים שכותבים שהספיר כחול ודומה לרקיע ולתכלת והוא 'ספירינון' ביוונית.¹⁹²

יהלום: $\alpha\alpha\pi\iota\upsilon$ (או $\alpha\alpha\pi\iota\upsilon$) – איספס.¹⁹³

ה'איספס' ידוע עד היום בשם ג'ספר (Jasper),¹⁹⁴ ומתיאורו אצל הקדמונים ניכר שהוא שם כללי

188. ה'הייקינתוס' מתואר על ידי סולינוס (XLII) בתכונות רבות, שמתאימות אך ורק לקורונד כחול. ביניהם שפגם שמצוי בו הוא עננים כהים שמפריעים לשקיפותו, ושהוא כל כך קשה שבלתי אפשרי לחרוט בו רק בעזרת האבן 'אדמס', דברים שמאפיינים את הקורונד הכחול. ראה קינג, אבנים יקרות (לעיל, הערה 70), עמ' 242-250 שהאריך להוכיח שה'הייקינתוס' הוא הקורונד הכחול.

189. פרק XV.

190. תרגום חופשי של כותב המאמר מתירגום של פליניוס לאנגלית המצויין לעיל הערה 70.

191. על זיהוי האדמס ראה: קינג, אבנים יקרות, עמ' 39 – 60.

192. יש אולי מקום ליישב הדעות השונות בחז"ל על הספיר, שנקטו חז"ל שהמונח 'ספיר' בלשון הקודש כולל כמה אבנים בגוון כחול כהה, ביניהם הספפירוס/לפיס והקורונד הכחול.

193. זיהוי זה עם איספס, שדומה בהגייתו לשם 'ישפה', הביא כמה חוקרים לומר שבנוסח המקרא שהיה לפני תרגום השבעים היתה ישפה האבן השישית, ויהלום היתה האבן האחרונה, והביאו סימוכין לכך מיחזקאל (כח יג), שבו ישפה היא האבן השישית. אך יש להעיר על כך מזה שהשאיירוהו שאר המתרגמים ליוונית המופיעים בהקספלה (סומכוס, עקילס, ותיאודוטיון) למרות שניסו תמיד לשפר את נוסח השבעים ולהתאימו יותר לנוסח המסורה. יש סמך נוסף לכך ש'איספס' הוא תרגומו של יהלום, ולא של ישפה, מתרגום השבעים בישעיה (נד יא-יב) "הנה אנוכי מרביץ בפוך... ויסדתיך בספירים... ושמתי כדכוד..." כדכוד, שהוא תרגומו של יהלום בתרגום יוב"ע באבני החושן, תורגם בתרגום השבעים 'איספס' כמו שתרגם 'יהלום' כאן. עצם הסדר בפסוק זה (פוך, ספיר, כדכוד) גם מחזק את הזיהוי של יהלום עם כדכוד, ולכן גם עם איספס. בתרגום ירושלמי תרגומו של נופך הוא 'כדכדינה', אך כבר העיר על כך הרד"ק (ספר השרשים, ערך כדכד), שזה לא יתכן, משום שכדכוד מופיע עם נופך כדבר נפרד (יחזקאל כז טז, וכן כאן מופיע 'פוך' עם כדכוד), ולכן נראה יותר לומר שיש שיבוש בתרגום ירושלמי, וצריכים להחליף את הסדר שם. ראה עוד על כך בנספח ג על סדר האבנים בתרגום ירושלמי. זה שהישפה הוא אוניכיון ולא איספס [על אף הדמיון החזק בין השמות 'ישפה' ו'איספס'] לא קשה, שכן כמה מסוגי האוניכיון נחשבים כסוגי הג'ספר לפי פליניוס, ואם כן מסתבר שנקראו בתקופות קדומות 'איספס' כשמו שהוא מכונה ישפה בלשון המקרא, ורק כאן נקרא סוג זה של האיספס 'אוניכיון' כדי להגדיר מאיזה מסוגי הג'ספר הוא. [מכל מקום, לפי זה נוכל לדעת שאין לזהות את הישפה